

ازدواج، مالکیت و تغییر دین در میان زرتشتیان: از اواخر دوره ساسانی تا دوره اسلامی*

تورج دریایی**

ترجمه محمد حیدرزاده***

چکیده

این مقاله به تأثیر خویدوده یا ازدواج با محارم بر ساکنان ایران‌شهر (۶۰۰ تا ۸۰۰ میلادی) می‌پردازد، عملی که توسط سنت زرتشتی در دوره‌ی مناظره‌ها و تبلیغات دینی مجاز شمرده شده بود. معتقدم که نوعی از ازدواج با محارم در دوره‌هایی از تاریخ ایران وجود داشته است، برای مثال در سده سوم که مانویان، زرتشتی‌گری را به چالش کشیدند و مهم‌تر از آن، در سده ششم، هنگامی که مسیحیت تهدید بزرگی برای دین زرتشتی تلقی می‌شد و بالآخره در سده هشتم و نهم که حمایت دولتی از دین زرتشتی متوقف شد و مسلمانان از نظر تعداد افزایش یافتند و به نخبگان تازه

---

*. این مقاله در کنفرانس باستان متأخر در مرکز آکسفورد تحت عنوان «اقتصاد و جامعه در اواخر دوره ساسانی و اوایل دوره اسلامی عراق» در تاریخ ۱۴ مه ۲۰۱۱ میلادی در کالج ترینیتی قرائت شد. مایلم از پروفسور هیو کندی برای دعوتش و از دکتر بریان وارد-پرکینز برای میزبانی و برگزاری کنفرانس تشکر کنم. همچنین از پروفسور پروانه پورشریعتی برای دعوت از من جهت مشارکت در تدوین اثر یادبود زیو روبین، سپاسگزارم.

** . دانشیار تاریخ ایران و جوامع پارسی‌زبان و رئیس مرکز مطالعات ایرانی دکتر سموئل جُردن در دانشگاه کالیفرنیا، ارواین.

*** . دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ ایران باستان دانشگاه تهران

تبدیل شدند. این موارد اثبات می‌کنند در هنگامی که تغییر دین تهدیدی برای ادامه حیات دین زرتشتی بود، خویدوده راه حلی عملی برای نگهداری ثروت در میان خانواده و اجتماع بوده است.

واژگان کلیدی: ازدواج با محارم، خویدوده، زرتشتی‌گری، ساسانیان، دوران اولیه اسلام.

یکی از رسومات اجتماعی جالب و در عین حال مبهم مربوط به ایران باستان، رسمی به نام خویدوده یا «ازدواج با محارم» است. متون فارسی میانه متعلق به اواخر دوره ساسانیان و اوایل دوران اسلامی، (نوشته‌شده در کرمان، فارس و بغداد) مواردی را ارائه می‌دهند که در آن‌ها احکام مرتبط با خویدوده و تشویق به انجام آن توصیه شده است. در حالی که برخی از زرتشتیان و پژوهشگران ایرانی تلاش کرده‌اند انجام چنین عملی را رد کنند، (Sanjana, 97-136; Shahbazi, 2001: 24-36) اما برخلاف این تلاش‌ها، اسناد و مدارک فراوانی مربوط به سده ششم تا دهم میلادی در دست است.^۱ در این مقاله که به یاد زیو روبین^۲ نوشته شده، مایلم چند نکته را روشن کنم که ممکن است به مثابه نقاط مرکزی این پیوند اجتماعی باشد. این پژوهش درباره‌ی قانون و احکام این نوع از ازدواج و مهم‌تر از آن، درباره‌ی ضرورت اقتصادی چنین عملی در اجتماع زرتشتی بحث می‌کند. به نظر می‌رسد پس از حمله‌ی اعراب مسلمان به ایران و با وجود قانونی مبنی بر ازدواج با محارم در

---

^۱. West; Frye; Mitterauer; Frandsen.

^۲. Zeev Rubin

ازدواج، مالکیت و تغییر دین در میان زرتشتیان: از اواخر دوره ساسانی تا دوره اسلامی

کتاب‌های دینی زرتشتی، این نوع از ازدواج عملکردی مناسب در واکنش به تلاش اعراب برای اسلامی کردن فلات ایران باشد.

منابع موجود در این زمینه، متون مربوط به قرن ششم تا دهم میلادی را شامل می‌شوند که در محدوده‌ی جغرافیایی بین جیحون تا فرات یا آن گونه که در متون کلاسیک فارسی آمده است، «ایران‌شهر»، نوشته شده بودند. در همین ابتدا باید ذکر کرد که ماریا ماکوخ، پژوهشگری که بیش از همه در زمینه‌ی حقوق و قوانین ساسانی کار کرده، نشان داده است که موضوع خویدوده در متون دوران ساسانی با متن‌های باقی‌مانده از دوران اسلامی بسیار متفاوت است. قبل از اینکه به تقسیم‌بندی تاریخی و استدلال‌ها درباره‌ی خویدوده بپردازیم، اجازه دهید به ماهیت اسناد و شواهد برای انجام چنین عملی نگاه کنیم. مهم‌ترین و آموزنده‌ترین متون فارسی میانه که حاوی جزئیات فراوانی درباره‌ی خویدوده است، روایت‌های پهلوی روایت همراه دادستان دینیک نام دارد که به موضوع خویدوده هم پرداخته‌است. در روایت همراه دادستان دینیک،^۱ چهار عمل پسندیده در دین زرتشتی در دوره‌ی باستان متأخر را چنین ذکر می‌کند:

g g(-) payd k ohrmazd be zardux guft k ah tis
n pahlm yazi n
ohrmazd xwad yud ax m ud b yud z hd damd mard
ahlaw ny n andud k ab gburd ay bdux ay bab g
xwah xw d dah kn d .

«جایی پیداست که هرمزد به زردشت گفت: که این چهار چیز برترین است: هرمزد خدای را نیایس کردن، به آتش هیزم و بوی خوش و زوهر دادن، مرد پرهیزگار را

^۱. Williams, henceforth PRADD.

خشنود کردن و کسی که با مادر (burr) یا دختر (duxt) یا با خواهر (xwah) خویدوده کند»^۱

این شیوه از ازدواج تنها مختص جهان ایرانی نبوده است. به نظر می‌رسد مصر و ایران دو مکان مهم باستانی باشند که «ازدواج با محارم» در آن‌ها انجام می‌شده است. برای نمونه، می‌دانیم که خاندان سلطنتی مصر چنین نوعی از ازدواج را انجام می‌داده‌اند. فرعون‌ها با خواهران، خواهران ناتنی، دختر عموها، دختر عمه‌ها، دختری دایی‌ها و دختر خاله‌هایشان ازدواج می‌کردند که این عمل برای موجودیت و تداوم خاندان سلطنتی لازم و حیاتی بود.^۲ اطلاعات سرشماری مربوط به سده‌ی سوم میلادی در مصر، زمانی که رومی‌ها شمال آفریقا را در دست داشتند نشان می‌دهد که حدود ۲۰ درصد از جمعیت مصر، ازدواج خواهر-برادر را انجام می‌داده‌اند.^۳ بنابراین می‌توان گفت این شیوه از ازدواج، علاوه بر آنکه در میان خاندان سلطنتی رواج داشته، خیلی زود در بین دیگر افراد جامعه نیز در دوره‌ی باستان متأخر گسترش یافت.

نظر به اینکه ازدواج با محارم در بین دیگر اقوام هند و اروپایی مشاهده نشده است، تشخیص منشأ این نوع ازدواج در ایران دشوار است.^۴ با این حال، در ایلام که یکی از مهم‌ترین تمدن‌های تأثیرگذار بر ایرانیان بوده، ازدواج خواهر-برادر در بین خانواده‌ی

---

۱. PRADD II, I I and I SCI , 51.

برای ترجمه فارسی نک: میرفخرایی، مهشید. روایت پهلوی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۷. ص ۵.

۲. Manchip White, 15.

۳. Hopkins; Hübner.

۴. Frye.

ازدواج، مالکیت و تغییر دین در میان زرتشتیان: از اواخر دوره ساسانی تا دوره اسلامی

سلطنتی وجود داشته^۱ و ممکن است خانواده‌ی شاه‌ی هخامنشیان این سنت را از ایلامیان اقتباس کرده باشند.^۲

در ایران باستان متأخر، ارجاعات بسیاری مبنی بر وجود ازدواج با محارم را می‌توانیم بیابیم، مانند سنگ‌نوشته‌های اوایل سده‌ی سوم میلادی و متون فارسی میانه. برای نمونه در سده‌ی سوم میلادی، کرتیر، روحانی متنفذ و پرقدرت زرتشتی می‌گوید هرکجا که رفته، خویدوده را رواج داده‌است:

BYN ꞥZY yl ꞥKBYL twꞥZY wlhr ꞥTYBWNd W
KBYL hwytwtd ꞥklyt .

«در ایرانشهر، بسیار آتش بهرام افروختم و خویدوده را ترویج دادم.»^۳

در کتاب روایت‌های پهلوی ارجاعات متعددی به قانون شرعی این نوع از وصلت وجود دارد. می‌توان گفت که ازدواج با محارم به‌صورت موازی و همسو، در ایران و مصر پیشرفت کرد؛ در مصر عملی سلطنتی بود که در میان توده‌ی مردم محبوبیت یافت اما در ایران به واسطه‌ی مذهب، عمل به آن مباح شد.

مشخص است که دین زرتشتی در طی سه مرحله در دوره‌ی باستان متأخر، به شدت به چالش کشیده شد. نخستین بار در سده‌ی سوم میلادی بود که مانوی‌گری نه تنها برای تبدیل شدن به دین رسمی شاهنشاهی ساسانی، که برای تبدیل شدن به یک دین جهانی به رقابت با زرتشتی‌گری برخاست.^۴ دومین چالش از جانب مسیحیت بود که در سده‌ی ششم میلادی به دلیل انتقال اسیران رومی و اسکان آن‌ها در ایران

---

۱. Hinz, 76-77.

۲. Herren-schmidt; Bucci.

۳. Gignoux.

۴. Russel.

گسترش یافته بود و در تلاش بود تا با رهبری کلیسای نسطوری، زرتشتیان، به ویژه اعضای خاندان سلطنتی را به تغییر دین تشویق کند. کتاب‌های تذکره‌ی شهدای مسیحی و شرح حال قدیسین، از دوره‌ی باستان متأخر شواهدی ارائه می‌دهند که برخی از اعضای خانواده‌ی سلطنتی و دیگر افراد برجسته‌ی اجتماع به مسیحیت گرویده بودند که این امر نشان‌دهنده‌ی محبوبیت این دین در دوره‌ی ساسانی است.^۱ مسلماً این موضوع خطری بزرگ برای دین و اجتماع زرتشتی محسوب می‌شد. کاهش تعداد پیروان دین زرتشتی نه تنها به معنای از دست‌دادن حمایت دولتی برای پیروان آن مذهب بود، بلکه همچنین باعث از بین رفتن ثروت، وجهه و قدرت روحانیون زرتشتی نیز بود. ممکن است شکست زرتشتی‌گری در تبدیل به یک دین جهانی به جای مذهبی «ایرانی»، ناشی از کاهش تعداد پیروان آن در مقایسه با بودایی‌گری در شرق و مسیحیت در غرب بوده باشد. با این حال، شاهنشاهی ساسانی یکی از حامیان مهم زرتشتی‌گری بود که به واسطه‌ی پول و قدرتش، مذهب زرتشتی را زنده نگه داشته بود.

سخت‌ترین دوره برای سنت زرتشتی، پس از تسلط مسلمانان عرب بر شاهنشاهی ساسانی، در طول خلافت امویان و عباسیان بود. سده‌های هشتم و نهم میلادی دوران سریعی برای تغییر دین زرتشتیان بود. بنا به نظر ریچارد بولیت، در این دوره بود که روحانیون زرتشتی، وجهه و قدرت خود را در اجتماع از دست دادند.^۲ در این زمان است که بسیاری از متون فارسی میانه نوشته شدند و در آن‌ها بحث‌های زیادی در محاسن و فواید ازدواج با محارم وجود دارد. در متن‌هایی مانند روایت امید

---

^۱. برای بررسی ادبیات سریانی نک: Brook and Harvey and Walker؛ برای بررسی فارسی میانه نک: (Elman).

^۲. Kreyenbroek.

ازدواج، مالکیت و تغییر دین در میان زرتشتیان: از اواخر دوره ساسانی تا دوره اسلامی

اشوهستان،^۱ شایست نشایست^۲ و دینکرد^۳ می‌توان قوانین و احکام مربوط به این ازدواج در دوره‌ی اسلامی را یافت. همه‌ی این متون استدلال‌هایی ارائه می‌کنند که چرا باید خویدوده انجام شود. در عبارت زیر، این فشار برای متقاعد کردن کسانی که در مقابل انجام این عمل تردید دارند یا مخالف آن هستند، روشن شده‌است:^۴

abaxw d dalk k a-kuni n pāhik r φ m l war g
payd g n n dai m li m g ud padi grift r n l w nag
b xt t paduni n h .

«درباره‌ی خویدوده (= ازدواج با نزدیکان) برای هرکس که درباره‌ی انجام‌دادن آن به مجادله بپردازد، باید مسلماً با اقامه‌ی دعوا، دلیل منطقی عرضه کرد و او را مورد مؤاخذه قرار داد (= گرفتار کرد) و به هیچ روی برائت پیدا نمی‌کند تا هنگامی که آن را انجام دهد»

با نگاه به موارد مطرح‌شده در این متون، روشن می‌شود که وراثت و توانایی انتقال ثروت انسان به فرزندانش مهم‌ترین دلیل انجام این ازدواج بوده‌است. به عبارت دیگر، استدلال دینی‌ای که در پشت خویدوده وجود داشته، برای توجیه و حفاظت از ثروت خانواده‌های زرتشتی ارائه شده‌است. روایت امید اشوهستان برجسته‌ترین متن حاوی احکام مربوط به ازدواج با محارم است. برای نمونه، پرسش ۲۲ در مورد ازدواج یک خواهر و برادر است و شخصی برای ثواب و انجام عمل شایسته، برای تشویق آن‌ها به ازدواج پول پرداخت کرده‌است:^۵

۱. henceforth RHA; Safa-Esfehani.

۲. Mazdapur.

۳. Amouzgar and Tafazzoli.

۴. Amouzgar and Tafazzoli, Dēnkard V, 18, 1-2.

۵. RHA 22, 157-158.

imxw d ad im kirbag r y n daw dud r y nid rud
drahm d d dargen n hem-kirbag h nd y- n har d n
kirbag xw d d darzi n h bgn h wx .

«انجام این ازدواج موجب عمل خیری گردیده. کسی که عملاً ازدواج نموده و کسی که پول را پرداخت کرده، سهمی از آن عمل خیر را دارا خواهند بود و هر دوی آن‌ها از ثواب این ازدواج برخوردار خواهند شد.»

پرسش اینجاست که چرا کسی باید برای ازدواج خواهر-برادر پول پرداخت کند و چرا این کار امری پسندیده و شایسته محسوب می‌شده‌است؟ امیدوارم که در پایان مقاله به این پرسش‌ها مخصوصاً در مورد دوران اولیه‌ی اسلامی پاسخ دهم. اما عبارت فوق می‌گوید که در اجتماع زرتشتی، مردم مایل بودند با انجام ازدواج خویشاوندی به هم‌کیشان خود کمک کنند. بنابراین با نوعی از فشار اجتماعی برای کنار هم نگهداشتن اعضای اجتماع و نگهداری ثروت در درون خانواده مواجه هستیم. اما فقط ازدواج خواهر-برادر نبود که شایسته و پسندیده تلقی می‌شد. در واقع، پسندیده‌ترین نوع خویدوده، هریک از انواع ازدواج با خواهر، مادر و دختر بود:^۱

xw d d h g har s pad har d d hh nka kun ndkirbag
xw d d abowandag hud dr y ka- frazand az- n
baw d ka h- abakirbag xw d d h dar n y d .

«خویدوده با هر یک از سه، قطع نظر از سن، ازدواج کامل محسوب می‌شود به این جهت اگر هم فرزندی به‌وجود نیاید، ثواب این ازدواج کاهش نمی‌پذیرد.»

برای ترجمه‌ی فارسی نک: صفای اصفهانی، زهت، روایت امید اشوهیستان، تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۶. ص ۱۴۷.

۱. RHA 28,195-196.

برای ترجمه‌ی فارسی نک: صفای اصفهانی، روایت امید اشوهیستان، ص ۱۸۲.

ازدواج، مالکیت و تغییر دین در میان زرتشتیان: از اواخر دوره ساسانی تا دوره اسلامی

روحانیون زرتشتی با بهره‌گیری از داستان آفرینش انسان از دیدگاه زرتشتی، تلاش کردند تا ازدواج خواهر-برادر را توجیه کنند و آن را کرداری شایسته نشان دهند. بر پایه‌ی دیدگاه زرتشتی‌گری، نخستین زوج، مشی و مشیانه، پسر و دختر نخستین انسان، گیومرث بودند. متن در ادامه توضیح می‌دهد که «فرزندهای بسیاری از آن دو زاده شد و خواهران و برادران، زن و شوهر یکدیگر شدند و همه‌ی انسان‌هایی که بودند، هستند و خواهند بود، حاصل خویدوده هستند.»^۱

در بخش دیگری از روایت امید اشوهشتان^۲ اهمیت تولد فرزند از طریق ازدواج با محارم تشریح شده است، اما حتی اگر فرزندی از این رابطه به‌وجود نمی‌آمد، باز هم عملی پسندیده محسوب می‌شد. با این حال، فرد می‌بایست برای ادامه‌ی نسل و به‌دنیا آوردن فرزندان مذکر، یک همسر موقت برگزیند. دیگر متون که قطعاً مربوط به قرن نهم میلادی هستند، مانند روایت پهلوی همراه دادستان دینیگ، به مشکلات اجتماع زرتشتی توجه کرده‌اند. یکی از این مسائل، دستورالعملی برای اجتماع بود تا در زمانه‌ی پریشانی با دفع ادیان اهریمنی، زرتشتیان خوبی باشند.

به «دین اهریمنی»^۳ مکرراً در این متون اشاره شده است و به احتمال زیاد به مسلمانانی اشاره دارد که برای کاهش ارزش‌های خانوادگی سرزش می‌شدند:^۴

1 ham gn stis h *pid-k n uđ ad ag be mard m n
az mmar mad ka- az jud ahud az jud r st uđ az jud
deh mard mad h ndi- zan kard ud ka- zan be burd pid

^۱. West, 402.

^۲. RHA 28, 195-196.

برای ترجمه‌ی فارسی نک: صفای اصفهانی، روایت امید اشوهیشتان، ص ۱۸۱.

^۳. ag-dēn

^۴. PRADD, 51.

dud m d griyist h nφad tk -m n duxt pad wardag ham
bar nd .

«زیرا همه‌ی بی‌چیزی (=فقر) نیاز (?) و خشکی (=قحطی) از آن جهت به مردمان رسید که مردان از شهر بیگانه، از روستای بیگانه و از کشور بیگانه آمدند و زن کردند (=زن گرفتند) و هنگامی که زن را ببرند، پدر و مادر بر این گریستند که دختر ما را به بردگی همی برند.»^۱

تقاضاهای مکرر برای توضیح این نوع از ازدواج توسط روحانیون زرتشتی در متون فارسی میانه، چندین دلیل عملی دارد. اول اینکه، تا زمانی که به خودی‌داده عمل می‌شد، زنان همراه با خانواده می‌ماندند و دین‌شان نیز زرتشتی می‌ماند. بزرگ خانواده می‌توانست کنترل بیش‌تری بر دخترانش داشته باشد و بنابراین ثروت خانواده بدون واسطه در خانواده باقی می‌ماند. این بدان معناست که ثروت اجتماع کاهش نمی‌یافت و افزون بر این، روحانیون که حمایت دولتی را از دست داده بودند، به رهبران واقعی اجتماع تبدیل شدند و می‌توانستند به ادامه‌ی حیات دین ادامه دهند. از طرف دیگر، ازدواج با غیر زرتشتیان ممکن بود منجر به تغییر کیش دختر و فرزندان او و از دست رفتن ثروت اجتماع شود. روایت امید اشوهشتان نمونه‌های بسیاری از این چنین موارد مسئله‌سازی را مورد بحث قرار می‌دهد که نشان‌دهنده‌ی مشکلاتی واقعی است. مواردی چون «وضعیت اجتماعی زن متأهلی که برادرش به اسلام گرویده»؛ یا «حق تملک اموالی که پسری ارث رسیده و به اسلام تغییر دین داده چیست؟» و مهم‌تر از همه اینکه «تکلیف دارایی‌های یک زرتشتی پس از گرویدن وی به اسلام چه می‌شود؟»^۲ پاسخ آخرین پرسش این است که شخص مورد

---

^۱. Williams, 11-12.

^۲. RHA, Questions 2, 4, 25.

ازدواج، مالکیت و تغییر دین در میان زرتشتیان: از اواخر دوره ساسانی تا دوره اسلامی

نظر مرتکب گناه تناپوهل^۱ شده که به سبب آن شایستگی رفتن به بهشت را ندارد و نیز مرگارزان^۲ می‌شود، یعنی «مستوجب مرگ» خواهد بود. آنچه برای مطالعه‌ی ما مهم‌تر است، این است که بدانیم وضعیت حقوقی‌ای که برای اینگونه افراد پیش می‌آید چیست:^۳

ka k har k az weh-d n n xir ud xw tag fradom abar
g r d pa/x xw d r d p ydi .

«هر زرتشتی که به آن اموال قبل از همه دست یافت، صاحب آن خواهد شد.»^۴
این طرز رفتار آزاد برای همه که شامل مصادره‌ی اموال توسط اعضای اجتماع می‌شد، به وضوح ترس زرتشتیان مبنی بر از دست دادن ثروت را نشان می‌دهد. بنابراین، خویدوده برای اجتماع زرتشتیان در دوره‌ی باستان متأخر، به خصوص پس از غلبه‌ی مسلمانان، دلایل اقتصادی متمایز داشت. جای تعجب ندارد که مفهوم خویدوده نه تنها موضوعی تکرارشونده در متون فارسی میانه سده‌ی هشتم و نهم میلادی بود، بلکه در روایت‌های فارسی بعدی در سده‌های سیزدهم و چهاردهم میلادی نیز ادامه می‌یابد. فشار برای تغییر دین و ازدست دادن موقعیت در دوران اولیه‌ی اسلام، به وضوح در متونی مانند زند و همن یسن^۵ دیده می‌شود. جایی که پرسیده شد اگر پیروان به‌دینی (زرتشتیان) از اعمال خویدوده تبعیت می‌کنند:

برای ترجمه‌ی فارسی نک: صفای اصفهانی، روایت امید اشوهیشتان، ص ۹، ۱۵، ۱۶۹.

۱. tanāphul

۲. margarzān

۳. RHA, 25.

۴. RHA, 181-182.

برای ترجمه‌ی فارسی نک: صفای اصفهانی، روایت امید اشوهیشتان، ص ۱۶۹.

۵. henceforth, ZWN.

ahlaw ahlāwān pahlom nbaw dk pad weh-d n
m d̄ sn st d̄u d̄ n xw d̄h pad d̄ dg raw d̄ .

«پرهیزگار پرهیزگاران آن کسی است که بهدین مزدیسنا را حفظ کند و خویدوده را در میان خانواده‌اش برقرار کند»^۱.

اگرچه ممکن است مجازات‌های مذهبی برای مدتی طولانی برقرار بوده باشند، اما این نوع از ازدواج، شیوهی مورد علاقه‌ی عموم مردم نبود. برای دریافتن دیدگاه زرتشتیان نسبت به این قوانین، باید به منابع غیرزرتشتی، مانند متون سُرّیانی نگاه کنیم. این منابع گاهی اوقات نگاهی اجمالی و جالب درباره‌ی دیدگاه‌ها و احساسات مردمان زرتشتی نسبت به این نوع از ازدواج ارائه می‌دهند که در متون فارسی میانه وجود ندارد. کتاب قانون بختیشوع که متعلق به سده‌ی هشتم میلادی است، مشکلاتی که اجتماع با این نوع از قوانین داشته را شرح می‌دهد:

«چنین است که حتی پیروان زرتشت از روی بی‌میلی به این وصلت تن می‌دهند و معمولاً این به دلیل حرص و طمع پسر برای به ارث بردن مادر یا مادرش است که سبب می‌شود به این ازدواج تن دهد»^۲.

از آنجایی که مفسر، اسقف مسیحی ایالت فارس است، تعجبی ندارد که نگاهش نسبت به خویدوده منفی است؛ اما این گزارش همچنان قطعه‌ای مهم از اطلاعات را ارائه می‌دهد و نشان‌دهنده‌ی این است که در طول زمان، ارث، یکی از عوامل عمل به خویدوده‌های ناخواسته بود. مایلیم کلمه «حرص و طمع» در متن بالا را با «ضرورت اقتصادی» جایگزین کنم و در صورتی که خواهر یا مادر با کسانی در خارج از خانواده ازدواج کنند، احتمالاً باید ترس از دست‌دادن ثروت خانواده را نیز در نظر گرفت.

^۱. Cereti, ZWN, 159.

^۲. Sachau, 33-35; Frye, 450.

ازدواج، مالکیت و تغییر دین در میان زرتشتیان: از اواخر دوره ساسانی تا دوره اسلامی

ماریا ماکوخ توجه کرده است که متون فارسی میانه در میزان گستردگی و شایع بودن عمل به خویدوده در دوره‌ی ساسانیان بسیار اغراق کرده‌اند. این موضوع نشان می‌دهد که در دوران اولیه اسلامی، به‌منظور توجیه خویدوده، برای آن نهادی باستانی ترتیب داده‌اند، چیزی که ماکوخ آن را «شرایط متخاصم» می‌نامد.^۱ وی بیان می‌کند که ممکن است پرسیده شود میزان گستردگی عمل به خویدوده چقدر بوده است؟

یاکاو ال‌مین^۲ که بر روی متون تلمودی و متون فارسی میانه زرتشتیان کار کرده، دریچه‌ی تازه‌ای از عمل متقابل بین دو جامعه به‌دست می‌دهد و دیگران اظهار کرده‌اند که در واقع، این تغییر کیش نبود که موجب کاهش گسترش خویدوده شد اما بحران جمعیتی ناشی از قیام مزدک در سده‌ی ششم میلادی، باعث شد تا اشراف زمین‌دار برای حفظ ثروت خود به خویدوده مبادرت ورزند.^۳ با این حال، ال‌مین شک دارد که با توجه به پاداش‌های گزاف و عجیبی که روحانیون زرتشتی برای عمومی کردن این ازدواج به اجتماع قول می‌دادند، عمل به خویدوده در این زمان فراگیر بوده‌باشد.^۴

راه‌حل این است که به متون حقوقی معتبر و شناخته‌شده‌ی ساسانی نگاهی بیفکنیم. کتاب مادگان هزار دادستان به معنای هزار رأی قضایی^۵ است که دعاوی فرضی و نظری را شامل نمی‌شود، بلکه صورت‌جلسه‌ای از روند مراحل قانونی در دادگاه‌های ساسانی را بازتاب می‌دهد. آنچه در این جا می‌یابیم بسیار جالب توجه است. ماکوخ

---

۱. Macuch, 134.

۲. Yaakov Elman

۳. Elman, 2007, 134.

۴. Elman 2007, 131.

۵. Perikhanian, Macuch.

توجه کرده است که دو سوم مادگان هزار دادستان با موارد خانوادگی سروکار دارد، این در حالی است که حتی برای یک بار هم با خویدوده به عنوان پرونده‌ای حقوقی برخورد نمی‌کنیم.^۱ ماکوخ که مادگان هزار دادستان را ترجمه کرده است، عقیده دارد از آن جایی که در این کتاب اشاره‌ای به خویدوده نشده، پس عمل به خویدوده رواج زیادی نداشته است.^۲ البته شاید برعکس، چون عمل به خویدوده بسیار مرسوم بوده، نیازی به درج آن در قوانین ساسانی نبوده است.

با این حال، من با استدلال ماکوخ موافقم و مایلم این نکته را هم بیفزایم که روحانیون زرتشتی و زرتشتی‌گری توسط شاهنشاهی ساسانی حمایت می‌شدند و دست‌کم، شاهنشاهی ساسانی تلاش می‌کرده تا مسائل تغییر دین را میانجی‌گری و تنظیم کند. در دوران اولیه‌ی اسلامی، این حمایت وجود نداشت و بنابراین زرتشتی‌گری و روحانیون زرتشتی، همه‌ی پشتیبانی‌های دولتی را از دست دادند. اگر نظر ریچارد بولیت را بپذیریم که معتقد است در طی سده‌های هشتم و نهم میلادی که بسیاری از زرتشتیان به اسلام گرویدند، بیش‌تر روایت‌های فارسی میانه نیز در همین زمان نوشته شدند و این زمان برابر است با دوره‌ای که نهادهای مذهبی، عمل به خویدوده را توصیه می‌کنند، در نتیجه، این عمل، واکنش دفاعی جامعه‌ی زرتشتی در برابر خطر از دست دادن دین و ثروت‌شان بود.

روحانیون زرتشتی برای توجیه بیش‌تر عمل خویدوده، از منابعی نظیر اوستا استفاده کردند که در آن عمل به خویدوده توسط اهورامزدا تأیید و توصیه شده بود و حتی آن را به زرتشت نیز ارتباط دادند^۳ تا عمل به آن را کاری پسندیده نشان دهند.

---

۱. Macuch, 136.

۲. *ibid.*

۳. "andarz ī abēzag ahlaw zardušt az dādār ohrmazd"

ازدواج، مالکیت و تغییر دین در میان زرتشتیان: از اواخر دوره ساسانی تا دوره اسلامی

چنین حمایت معنوی‌ای برای عمل به خویدوده، در دوران ساسانی رایج نبود و شاید بعدها برای پذیرش این سنت در بین پیروان بهدینی، ساخته شده باشد. خویدوده پس از آن، به راه‌حلی عملی برای نگهداری ثروت در بین اعضای خانواده و اجتماع تبدیل شد. در نهایت، جریان تغییر دین باعث شد که جامعه‌ی زرتشتی متحمل رنج‌ها و گرفتاری‌های اقتصادی شود و پس از دوران عباسی، بسیاری از روحانیون مجبور شدند به‌جای نوشتن تفسیر کتاب‌های مذهبی و شرکت در مدارس آموزشی دینی، در مزارع کشاورزی کار کنند و از اجتماع درخواست کمک‌های خیریه کنند. به این ترتیب، سنت فکری زرتشتی در دوران میانه رو به ضعف نهاد و به‌دنبال آن خویدوده نیز پایان یافت.

کتاب‌شناسی

J. Amouzegar & A. Tafazzoli, *Ketābe panjom-e dinkard*, Tehran, 1386.

S.P. Brock, S.A. Harvey, *Holy Women of the Syrian Orient*, Los Angeles, 1998.

O. Bucci, *Imatrimonio fra consanguinei (khvetudas) nella tradizione giuridica delle genti iraniche*, *Apollinaris* 51 (1978), pp. 291-319.

R.W. Bulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period: an Essay in Quantitative History*, Harvard, 1979.

«اندرز مقدس پرهیزگار زرتشت از دادار اهورمزد» (Dēnkard V.19.13.)

C.G. Cereti, *The Zand Wahman Yasn: A Zoroastrian Apocalypse (ZWY)*, Roma, 1995.

Y. Elman, *The Other in the Mirror: Questions of Identity, Conversion, and Exogamy in the Fifth-Century Iranian Empire. Part Two*, *Bulletin of the Asia Institute* 20.2 (2006), pp. 25-46.

_____, *Hein His Cloak and She in Her Cloak: Conflicting Images of Sexuality in Sasanian Mesopotamia*, in R. Ulmer, ed., *Discussing Cultural Influences: Text, Context, and Non-Text in Rabbinic Judaism: Proceedings of a Conference on Rabbinic Judaism at Bucknell University*, Lanham, 2006, pp. 129-163.

P.J. Frandsen, *Incestuous and close-kin marriage in ancient Egypt and Persia: an examination of the evidence*, Copenhagen, 2009.

R.N. Frye, *Zoroastrian Incest*, in G.Gnoli and L. Lanciotti, eds., *Orientalia Iosephi Tucci Memoriae Dicata*, Roma, 1985, pp. 445-455.

Ph. Gignoux, *Les quatre inscriptions du mage Kird* *Studia Iranica* 9 (1991), pp. 45-48.

C. Herrenschildt, *Lexwetodas ou mariage incestueux en Iran mazden*, in ed. Pierre Bonte, *Ꞡp ouser au plus proche*, Paris, 1994, pp. 113-125.

W. Hinz, *Das Reich Elam*, Stuttgart, 1964.

K. Hopkins, Brother-Sister Marriage in Roman Egypt, *Comparative Studies in Society and History* 22.3 (1980), pp. 303-354.

S.R. Hübner, Brothersister marriage in Roman Egypt: a curiosity of mankind or a widespread family strategy?, *Journal of Roman Studies* 97 (2007), pp. 21-49.

Ph. Kreyenbroek, The Zoroastrian Priesthood after the Fall of the Sasanian Empire, *Transition Periods in Iranian History, Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau (22° 24 Mai 1985)*, Leuven, 1987, pp. 156-158.

M. Macuch, *Das sasanidische Rechtsbuch M takd -Irhzaz r d tist n* Wiesbaden, 1981.

~~~~~ , "Incestuous Marriage in the Context of Sasanian Family Law, in M. Macuch, D. Weber and D. Durkin-Meisterernst eds., *Ancient and Middle Iranian Studies. Proceedings of the 6th European Conference of Iranian Studies, held in Vienna, 18-22 September 2007, Wiesbaden, 2010*. 100

J.E. Manchip White, *Ancient Egypt, Its Culture and History*, New York, 1970.

K. Mazdapur, *Sh yest N shyest*, Tehran, 1990.

J.P. de Menasce, *Le troisieme livre du Denkart*, Paris, 1973.

M. Mitterauer, M. The customs of the Magians: the problem of incest in historical societies, in R. Porter & M. Teich, eds.,

Sexual Knowledge, Sexual Science: The History of Attitudes to Sexuality, Cambridge, 1994, pp. 231-250.

Perikhanian, The Book of a Thousand Judgments (A Sasanian Law-Book), Costa Mesa, 1997. E. Sachau, Syrische Rechtsbücher, vol. 3, Berlin, 1914.

N. Safa-Esfehani, Riv y t-i H m -t A awahi t (RHA), A Study in Zoroastrian Law, Harvard Iranian Series, 1980.

D.D.P. Sanjana, On the Alleged Practice of Next-of-Kin Marriages in Old Iran, D.P. Sanjana Collected Essays, Bombay Branch of the Journal of the Royal Asiatic Society, pp. 97-136.

A.Sh. Shahbazi, Af neke ezdev ba mah rem dar Ir æ b st n Iranian Journal of Archeology and History 29-30 (1380/2001), pp. 24-36.

J.R. Russell, Kart and M ni A Shamanistic Model of Their Conflict, in Papers in Honor of Professor Ehsan Yarshater, Acta Iranica 30, Liège, 1990, pp. 180-193.

J.T. Walker, The Legend of Mar Qardagh: Narrative and Christian Heroism in Late Antique Iraq, Los Angeles, 2006.

E.W. West, Sacred Books of the East, reprint, Delhi, 1994.

A.V. Williams, The Pahlavi Riv y t Accompanying the D dest n D n g (PRADD), Part II: Translation, Commentary and Pahlavi Text, Copenhagen, 1990.